

Raphael Patai

A Hatvanyak és Budapest

RÉSZLET*

Hathónapos budapesti látogatásom során megismerkedtem az idősebb írógenerációt képviselő Hatvany unokafivérekkel, Lajos és Bertalan bárókkal is. Az igen népes és prominens Hatvany család Deutsch Ignáchoz (1803–1837) vezette vissza eredetét, aki az 1820-as években cukorfinomítót létesített Aradon. Két fia született, Bernát és József. József fia, Sándor (1852–1912) és Bernát fia, József (1858–1913) közösen fejlesztették tovább a vállalatot (eredeti nevén Deutsch Ignác és Fiai), amely az ország több területén létesített telepeivel nemcsak Magyarország egyik legjelentősebb iparágává tette a cukoripart, hanem a világpiacon is fontos hatalommá vált. A harmadik Deutsch nemzedék tagjai, valamennyi unokatestvér, több tucat sörfőző üzem, cserzőműhelyt, gőzmalmot alapítottak és fejlesztettek tovább. Deutsch Sándor alapította a Magyar Gyártulajdonosok Szövetségét. Mindezen érdemeikért I. Ferenc József nemességet adományozott (Hatvani) Deutsch Sándornak és Józsefnek, s egyidejűleg bárói címet is kaptak, és a Magyar Országgyűlés felsőházi tagjai lettek. Mindkét unokafívér hatalmas vagyona jelentős részét a magyar irodalmi, művészeti és kulturális törekvések támogatására fordította, ugyanakkor azonban nagylelkű adományokat juttattak zsidó jótékonyági szervezetek és kulturális intézmények javára is. Báró hatvani Hatvany-Deutsch Sándor maga is írt, gazdasági problémákkal foglalkozó tanulmányai jelentős magyar folyóiratokban jelentek meg.

Sándor és József bárók nem hagyták el őseik vallását, ám gyermekeik már nem követték ezt a magatartást, s nem ragaszkodtak a zsidó valláshoz. Sándor két fia, Hatvany Lajos báró (1880–1961) és a festő és műgyűjtő Hatvany Ferenc báró (1881–1958) elhagyták nevükből a Deutscht, sőt ki is keresztelkedtek. Hasonlóképpen cselekedett Hatvany József két lánya is, az író és színműíró Hatvany Lili bárónő és a politikai műveket író Hatvany-Deutsch Antónia bárónő, akinek több, Frances Alice Kellorral közösen írt és a Népszövetségről szóló munkája jelent meg New Yorkban, angol nyelven. Csak öccsük, a gyáros és író Hatvany Bertalan báró (1900–1980) nem keresztelkedett ki. Hatvany Lilivel kapcsolatban megemlíteném azt, hogy mindössze 28 éves volt, amikor óriási sikert aratott a nagyhírű budapesti Belvárosi Színházban bemutatott első darabjával 1918-ban. Ezt több hasonlóan sikeres színdarab követ-

HATVANY LAJOS

te, s ezek előkelő helyet biztosítottak számára a magyar színházi életben, s csak egy másik magyar zsidó színdarabíró, a világhírű Molnár Ferenc múlta őt felül. Hatvany Lili néhány színdarabját német és angol nyelvre is lefordították, ő pedig Anita Loos *Szókék előnyben* (*Gentlemen Prefer Blondes*) c. darabját fordította magyarra.

A tehetséges és sikeres Hatvany-klán leghíresebb és legelismertebb tagja a színdarabíró, regényíró és irodalmár Hatvany Lajos báró volt. A fiatal Hatvany egyik alapítója a *Nyugat* c. folyóiratnak, amely Ignotus (Veigelsberg Hugó, 1869–1949) szerkesztésében Magyarország legjobb irodalmi folyóirata és a fiatal írók és költők (mint például Ady Endre, a legnagyobb modern magyar költő) fóruma lett. Az I. világháború előtt és alatt

* *Apprentice in Budapest. Memories of a World That Is No More.* Univ. of Utah Press, Salt Lake City. 1988. pp. 526.

Hatvany maga is több napilapot és újságot szerkesztett, s a rövid életű Károlyi-kormány alatt a Nemzeti Tanács tagja lett. Az 1919-es kommunista forradalom kitörésekor Bécsbe távozott, s ott megjelenő cikkeiben a kommunisták bukása után hatalomra került reakciós „fehér” magyar kormányzatot bírálta. Ez a kormány Hatvany írásait hazaárulónak és „nemzetellenes”-nek bélyegezte, ami azt jelentette, hogy hazatérése esetén Hatvanyra azonnali letartóztatás, és valószínű börtönbüntetés várt. Ennek ellenére Hatvany 1927-ben önszántából hazatért; bíróság elé állították és négyévi börtönbüntetésre ítélték, melyet a Legfelső Bíróság 18 hónapra enyhített. Még bécsi tartózkodása idején, majd később, Magyarországra visszatérve több cikkben foglalkozott a zsidóságnak a magyarsághoz való viszonyával, a cionizmus problémáival, az asszimiláció és a kiterés problematikájával. Több színdarabot és regényt is írt (német és magyar nyelven egyaránt), köztük magnum opusát, az *Uruk és emberek* c. trilógiát, amely 1927-től folyamatosan jelent meg (angolul először 1931-ben, *Bondy Jr* címmel). Ez a félig önéletrajzi ihletésű mű egy magyar zsidó család felemelkedését és asszimilációs küzdelmeit mutatja be. Az I. rész (*Zsiga a családban*) előszavában Hatvany így ír:

De legfőképpen a zsidókról, a főváros legélénkebben nyüzsgő lakóiról akarok írni, akik születésük, lelkes magyarokká történt programszerű neveletésük és az egykori újságok szerint „hazafiasnak, közhasznúnak és áldásosnak” hirdetett működésük alapján – mint „a honi ipar megteremtői” – arra a boldog öncsalásra formáltak jogot, hogy édes hazájuk földjének vallhassák a „többtermelésre” kényszerített magyar földet. Napfényre fogunk vonszolni minden rendből és rangból való hajdani apákat, akik akarva, nem akarva, de kénytelenek voltak vállalni a harmadik rend forradalmának szabadságot, egyenlőséget, testvériséget inkább csak hirdető, mint jelentő s mégis az emberiség megjavítására messze kiható hagyatékát, amelyet, mielőtt nagyszerű örökségül ránk testálhattak volna, a haladó polgári társadalom romjai között pusztultak el, s annak rájuk szakadt törmelékei alá temetkeztek. Könyvem száz éven át igyekszik az előttünk járt nemzedékek elveszett nyomait követni...

A „keserédes” hangnemben megírt trilógiában a szerző kritikusan tárja fel a Bondy család hibáit, gyengeségeit, ám nem titkolja a szereplők iránt érzett személyes rokonszenvét sem. A trilógia II. és III. részei (tervezett címük: *Zsiga az életben* és *Zsiga a kastélyban*) befejezetlenek maradtak, s a töredékes szöveg, a teljes I. résszel együtt 1963-ban került kiadásra, az irodalomkritikus Bóka László magasan elismerő utószavával. Bóka kijelenti, hogy ez az egyetlen magyar regény, amely a magyar zsidó felső-középosztályt, s annak a hanyatló magyar arisztokráciával folytatott harcát, illetve a kettő utolsó együttműködési kísérletét ábrázolja.

A náciizmus egyre jobban fenyegető réme elől Hatvany 1938-ban ismét hazája elhagyására kényszerült, ez alkalommal Londonba emigrált, s ott vésztele át a II.

világháború éveit. Nem tudván azonban ellenállni Budapest vonzerejének, 1947-ben újra visszatért, s évekig hallgatásra kényszerült. Később azután rehabilitálták, s az MTA az igen rangos Kossuth-díjjal tüntette ki. 1929 és 1938 között Hatvany budapesti otthona a kor legkiemelkedőbb íróinak és művészeinek, és az értelmiség krémjének találkozóhelye volt. Nála találkozott Thomas Mann a zeneszerző Bartók Bélával, hogy csak egy példát említsek annak illusztrálására, mekkora szerepe volt Hatvany szalonjának a magyar és külföldi értelmiségek közti kapcsolatok kiépítésében. Közismert volt az a nagylelkűség és bőkezűség is, amellyel Hatvany a magyar költőket és írókat támogatta. Egyik leghíresebb pártfogoltja, az unokafivére, Bertalan által is támogatott költő, József Attila (1905–1937) volt.

1936-ban Hatvany trilógiájának második (vagy talán harmadik) kötetén dolgozott. Mivel autentikus akart lenni a kötetben szereplő zsidó család mindennapi életének ábrázolásában, Apámhoz fordult segítségért, s 1937 januárjának első napjaiban eljött hozzánk, hogy konzultáljon velem, s hogy könyveket kölcsönözzön tőle. Éppen otthon voltam, amikor Hatvany nálunk járt, s ő érdeklődéssel vette tudomásul, hogy én Jeruzsálemben élek. Mielőtt elbúcsúzott, megkért, látogassam meg egy este az elkövetkező napokban. A budai Várhegy Dunára és a pesti oldalra néző oldalán, egy több évszázados épületben lakott. A megbeszélte időpontban felszálltam a Várhegyre közlekedő autóbuszra. Amikor beléptem, leginkább a XVI–XVII. században épült ház vastag falai, boltíves mennyezete, a tág belső tér és az értékes antik bútorokból álló berendezés ragadta meg figyelmemet (ekkoriban kezdtem értékelni az antik tárgyakat). Inas vezetett be a „szalon”-ba, ahol a báró és a báróné rendkívül barátságos és kötetlen hangnemben üdvözölt. Rajtam kívül még egy vendég volt jelen, az ismert zeneszerző, Reinitz Béla, több Ady-vers megzenésítője. Hogy miről is beszélgettünk az est folyamán, már nem emlékszem. Két momentum azonban élénken él emlékezetemben. A háziasszony kérésére Reinitz leült a zongorához, és általa megzenésített Ady-verseket adott elő. Rekedtes, érdes hangját valószínűleg a többévi dohányzás tette tönkre, de az előadásmód pátosza ellenállhatatlanul magával ragadott, s a dallamok időnként visszacsendülnek emlékezetemben. Az előadás alatt egyszer csak megjelent Hatvanyék kisfia, már pizsamában, kis időre leült közénk és hallgatta a melódiákat, majd visszavonult. Miután elment, a báróné elmesélte, hogy néhány évvel ezelőtt, amikor 4-5 éves lehetett, ugyanígy bejött, amikor Reinitz éppen Adynak azt a versét adta elő, amelyben a költő egy búzamező mellett halad el, ahol parasztasszonyok dolgoznak. A költemény a következő felkiáltással ér véget: „S a lábuk térdig meztelen.” Ez a sor Reinitz megzenésítésében a fájdalom és szenvedély zengő crescendójában teljesedik ki. Ahogy az előadás véget ért, a kisfiú (nem személy szerint valakihez intézve a szót) megjegyezte:

– De miért kell azért így ordítani, mert a lábuk térdig meztelen?

A sorokból kisütő vággyal szembeni gyermeki értelenség ezen megnyilvánulása, a báróné előadásában, nagy tetszést váltott ki a kis társaság tagjaiból.

Arra a pillanatra is emlékszem, amikor – míg a báróné Reinitzcel egy zenei problémáról beszélgetett – megkérdeztem Hatvany Lajost, válaszolna-e egy személyes jellegű kérdésemre, amely azóta nem hagyott nyugodni, amióta először olvastam egy művét és hallottam az életéről.

– Csak tessék – felelte, én pedig elég bátortalanul megkérdeztem, miért jött vissza önszántából Magyarországra, tudván, hogy itt bíróság elé állítják, és valószínűleg el is ítélik. Válasz helyett Hatvany így szólt:

– Jöjjön ide! – s odavont az egyik ablakhoz, félrehúta a nehéz vörös bársonyfüggönyt, és elé tárta a lenyűgöző látképet: a széles Dunát a gyöngysorként csillogó parti fényekkel, a város főútjait és körútjait szegélyező szikrázó lámpasorokkal. Az éjjeli panoráma meseországként tárult fel előttünk. Egy pillanatig szemünk néma csendben itta be a csodálatos látványt, majd megtörve a csendet, Hatvany csak ennyit mondott:

– Egyszerűen nem tudtam tovább élni enélkül!

Nem volt számomra világos, hogy mit értett azon: „enélkül”, de nem mertem tovább faggatni. Vajon csak a város panorámájának szépségére gondolt? Vagy a magyar főváros pezsgő életére, amelynek egyik legünnepebb alakja volt, s amelyben, vagyona révén, főúri módon élt. Már soha nem fogom megtudni. Elolvassván a magyar lexikonok Hatvanyról szóló rövid címszavait tudom azonban azt, hogy Budapest vonzerejének több ízben nem tudott ellenállni, s annak ellenére sem tudott a várostól elszakadni, hogy a visszatérés mindig sok nehézséggel és megaláztatással járt, valamint, több értelemben is, a szabadság elvesztésével. Utoljára a II. világháború (melyet Londonban vészelt át) után érezte úgy Hatvany, hogy vissza kell térnie a kommunisták által uralt Magyarországra, amely most már tagadott mindent, amit Hatvany képviselt, s megfosztotta őt, ha nem is fizikai, de a szólásszabadságtól, megakadályozva műveinek kiadását. Ez az ellenállhatatlan vonzerő, amelyet Magyarország gyakorolt egyes emigránsokra, éppen Ady Endre egyik versében (*A föl-földobott kő*) nyer gyönyörű költői megfogalmazást.

Élete utolsó két évében meglepéssel tölthette el Hatvanyt, hogy szeretett hazájának eme kommunista inkarnációjától bár, de megkapta az őt megillető elismerést.

Lajos unokafivérével, Hatvany Bertalan báróval való találkozásom teljesen más természetű volt. Hatvany Lajos műveit csak felületesen ismertem, de még ha jobban is ismertem volna azokat, nem nagyon tudtam volna hozzászólni Magyarországra egyik legismertebb írójának munkásságához. Hatvany Bertalan azonban olyan szakterülettel foglalkozott, amelyet, legalábbis akkor úgy hittem, jobban ismertem: a Kelet történetével, s ezen belül is a zsidósággal. Érdekes az is, hogy míg – számomra teljesen érthetetlen módon – nem tudom magam elé idézni Hatvany Lajos és felesége arcát, Berta-

lant világosan látom magam előtt, s az azóta eltelt ötven esztendő ellenére ma is azonnal felismerném. Magas, erős testalkatú, harmincas éveinek közepén járó férfi volt. Kissé hajlott tartása olyan benyomást keltett, mintha fejét nehezebbre esne tartania. Széles, kövérkés arcán nagy, húsos sasorr ült.

Bertalan nemcsak hogy zsidó maradt, hanem tagja volt az 1920-as években Apám által szervezett „Magyar Zsidók Pro-Palesztináért Szövetsége”-nek is. Palesztina és a cionizmus vonatkozásában ő a legjobb példája a magyar zsidók azon típusának, akiknek meghódítására Apám létrehozta ezt a szövetséget. A Hatvany Bertalanhoz hasonló magyar zsidók soha nem léptek volna be, vagy támogattak volna cionista szervezeteket, hiszen olyannyira körülbástyázták magukat magyar hazafisággal, hogy szűklátókörűségük pszichológiailag tette lehetetlenné számukra a cionizmus politikai céljaival való azonosulást. Ennek ellenére azonban fel lehetett kelteni érdeklődésüket a „jisuv” tevékenysége iránt, melyet esetleg, ha sikerült őket meggyőzni, nevükkel és pénzüikkel támogattak. Hatvany Bertalan álláspontjára jellemző egyik kijelentése, amely 1929 őszén, az OMI-KÉ-ben tartott előadásainak egyikén hangozott el. Az előadást szinte azonnal megjelentette Apám a *Múlt és Jövő*-ben (1929. dec.), *Benyomások zsidókról, arabokról és másokról egy keleti utazáson* címmel. Hatvany credója így hangozott:

Állítom pedig az elmondottaknál fogva, hogy az az egység, melyben a zsidóságnak ez a még ma is hontalan része elhelyezkedést találhatna, nem Európa, nem az európai nemzetek egyike vagy másika, mert azok már felhasználták asszimilálóképességük teljességét. Ha lassú fejlődésben egyének, legfeljebb kis csoportok, tán még felszívhatók is – nagyobb tömegek jövőben való asszimilálása teljesen reménytelen. A ghetto maradványait nem lehet úgy eltüntetni, hogy lakóira egyszerűen párducakagányt dobunk – ennél mélyebben járó áthasonlatast s az európai nemzetekbe már beolvadt zsidóság sorába való átvételük pedig ma már sajnos nem lehetséges.

Hatvany Bertalan szerint a cionizmus a „nem beilleszkedő elemek”-nek (értsd: a kelet-európai zsidóknak) szól, de semmi esetre sem a magyar zsidóknak, akiknek hazafisága mélyen gyökerező. Nota bene, Hatvany Bertalan, aki a magyar zsidó arisztokrácia egyik legjobbjának tekinthető, azon kevesek közé tartozott, akik az önmaguk által megszabott határokon belül kések voltak támogatni a „jisuv”-ot, a „zsidó népet”, amely „kialakulóban van ott lent”, egészen addig, amíg ez nem került összeütközésbe a magyarsághoz való elkötelezettségükkel. Ez volt az az emberanyag, amellyel Apámnak együtt kellett dolgoznia, s amelytől segítséget kellett kicsikarnia a zsidók által a „Szentföldön” végzett kulturális tevékenységhez.

Hatvany Bertalan és a hozzá hasonlóak a Palesztinában a kétnemzeti, arab–zsidó állam megalakításáért szót emelő B’rit Shalomhoz hasonló nézeteket vallottak. Bertalan annyira érdeklődött a zsidó Palesztina iránt, hogy héber nyelvórákat vett, ami nagy ritkaságnak szá-

mított a magyar zsidók között. Jó barátom, Tisbi Illés (aki később Isaiah Tishbyként a zsidó miszticizmus professzora lett a jeruzsálemi Héber Egyetemen) adott magánórákat Hatvanyinak, Apám ajánlására. Hatvanyt rabul ejtette Ázsia, beutazta az egész kontinenst, beleértve Kínát és Palesztinát, s több könyvet is írt Ázsia kultúrájáról és történelméről. Éppen budapesti megismerkedésünkkor fejezte be egy nagyobb, 450 oldalas művét *Ázsia lelke* címmel...

A mű egésze egy nagy tudású, higgadt dilettáns Ázsiát átszelő irodalmi utazásainak eredménye, melyben felvázolja Ázsia történetét a kezdetektől napjainkig, s elidőzik az általa jelentősnek vélt helyeknél és korszakoknál. Mezopotámia, Irán, India, Tibet, Kína, az arab világ és Japán mind feltűnnek a műben, amelyben pontatlan általánosítások váltakoznak a jó megfigyelésekkel, s amelyet ennek ellenére az az őszinte igyekezet jellemez, amellyel meg akarja érteni és be akarja mutatni a hatalmas földrész sokszínű kultúrájának alkotórészeit.

1936-ban egy alkalommal, szüleimmel együtt, elmentünk Hatvany Bertalan egyik előadására... Az előadást követően még egy darabig beszélgettünk Hatvanyval, megvitatta előadása egyes részleteit. Kiderült az is, hogy Bertalan olvasta a *Pester Lloyd*-ban röviddel ezelőtt megjelent cikkeimet, és emlékezett rájuk. Láthatóan kedvező véleménnyel volt írásaimról, s megkérdezett, hajlandó volnék-e elolvasni és kommentálni könyve (az *Ázsia lelke*) egyik fejezetét, amely a zsidókról és Palesztinába való visszatérésükről szól. Örömmel beleegyeztem, s néhány nap múlva megkaptam *A bolygó nép hazatér* címet viselő kéziratot. A mintegy 30 oldalnyi gépelt kéziratot rendkívül gyorsan elolvastam, s bár egyes részeivel nem értettem egyet, egészében véve megnyerte tetszésemet. Rendkívüli hatást gyakorolt rám az az ötoldalas szakasz, amelyben bemutatta a judaizmus két kiemelkedő XVIII. századi megújítójának, Yisrael Baal Shem Tovnak, a haszidizmus megalapítójának és Moses Mendelssohnnak, a Haszkala, a zsidó felvilágosodás elindítójának eszméit. A fejezet utolsó tíz lapja a cionizmussal foglalkozott, s itt Bertalan a mozgalom kulturális és társadalmi célkitűzései odaadó hívének bizonyult, s bizonyos módosításokkal még az irányzat mögötti politikai ideológiát is elfogadhatónak tartotta.

Ha megpróbálunk behatolni a nem legszerencsésebben megválasztott stílus és körülményes mód mögé, amellyel Bertalan eszméit megfogalmazta, láthatjuk,

hogy gondolkodását tekintve valahol Jacob Klatzkin és Simon Dubnov között helyezkedik el (bár kétkem, hogy a kettő közül bármelyiknek is ismerte volna munkásságát). Klatzkin a „galut tagadása”-elméletében elvetette annak lehetőségét, hogy a zsidóságnak mint nemzeti kisebbségnek esetleg jövője volna a diaszpóra országában; Dubnow és Chaim Zhitlowsky, a „galutnacionalizmus” megalapítói viszont úgy vélekednek, hogy a világ országaiban élő zsidók egy nemzetet alkotnak, s az anyaországoknak nemzetként kell őket elfogadniuk, s kulturális autonómiát biztosítani számukra. Hatvany azzal érvelt, hogy az európai országokban szükség van a zsidóság szellemi súlyának biztosítására (Amerika ekkor még kívül esett látószögén), ugyanakkor úgy érezte, hogy a zsidóság létszámát Európában csökkenteni kell, s a megfelelő létszámon feleltieknek, az asszimilálódní képteleneknek Palesztinába kellene menniük, hogy új hazájukat felépítsék. A „Szentföldön folyó telepesszűk” együttérzéssel, sőt büszkeséggel szemlélte, s ragyogó színekkel festette le könyvében: azon meggyőződésének is hangot adott, hogy mindez előnyére válik a zsidóságnak és az európai nemzeteknek egyaránt.

Miután elolvastam az általa küldött kéziratot, még egyszer találkoztunk Apám folyóiratának szerkesztőségében. Elmondtam neki a fejezettel kapcsolatos észrevételeimet, néhány, főként hangsúlybeli változtatást javasoltam, s gratuláltam neki, hogy milyen nagyszerűen megértette a kelet-európai és a nyugat-közép-európai zsidóság identitásfelfogása közti különbségeket. Nem sokkal ezután visszatértem Palesztinába, s csak mintegy két év múlva jutottam hozzá a már megjelent könyvhöz, s olvastam el a teljes művet. Akkorra már elfelejtettem korábbi észrevételeimet, így nem tudtam megállapítani, hogy Hatvany figyelembe vette-e azokat. Keveset tudok arról, mi történt Bertalannal az elkövetkező években. Az *Ázsia lelke* megjelent Budapesten. A könyv nem közli a megjelenés évét, ami minden valószínűség szerint 1938 lehetett. 1939-ben Hatvany Bertalan elhagyta Magyarországot (érdekes egybeesés, hogy szüleim is ekkor jöttek el onnan), egy darabig Ausztráliában élt, majd Párizsban telepedett le véglegesen. Tao-te-Ching-fordítása csak 1957-ben jelent meg Magyarországon, *Az út és a világ könyve* címmel. Nem tudom ezután mi történt vele, csak arról értesültem, hogy 1980-ban hunyt el Párizsban.

HAJNAL PIROSKA FORDÍTÁSA

Raphael Patai szeptember második felét Budapesten tölti. A Magyar Pen Klub, a Magyar Írószövetség, az ELTE Néprajzkutató Csoportja és szerkesztőségünk közös szervezésében három előadást tart. Lapzártakor az egyik előadás helye már rögzített: az ELTE Bölcsészkar Tanácsterme (V., Piarista köz 2.), október 1-jén du. 4 óra. A többi időpontot a napi sajtóban közöljük. Az előadásokra minden olvasót szeretettel várunk.